

ישיבת הכותל - ירושלים

שיחת הרב אביגדר הלוי נבנצל שליט"א

לפרשת יתרו תשס"ד

ענוותנותו של משה רבינו

הקב"ה יצתה נשמתן של ישראל, וה' הוריד עליהם טל שעתיד ה' להחיות בו מתים לעתיד לבוא, והחזיק אותם (שבת פת, ב). אם הקב"ה חוזר ומחיה אותם, מדוע הם מפחדים לשמוע דברות נוספות? כנראה חששו שמא אינם ראויים לכך שהנס יתרחש אצלם פעם נוספת. כמו ר' זירא שנשחט ע"י רַבָּה מתוך שכרות של סעודת פורים (אח"כ התפלל עליו והחיהו!). לשנה הבאה הזמין רבה שוב את ר' זירא לסעוד עמו בפורים. סרב ר' זירא להזמנה ואמר לרבה: לא בכל יום מתרחש נס. אולי גם השנה תשחט אותי בשכרותך, ומי יודע אם גם השנה יעשה לי הקב"ה נס כמו בשנה שעברה... (מגילה ז, ב). כך אומרים גם ישראל. אמנם הקב"ה עשה לנו נס והחיה אותנו לאחר הדברה הראשונה, אבל מניין שיעשה לנו נס כזה גם אחרי שאר הדברות? לכן חששו לשמוע גם את שאר הדברות מפי ה', ומבקשים ממשה שישמע הוא את הדברים מפי ה', וימסור להם.

מדוע לא חששו ישראל לחייו של משה?

והנה קשה: אם חששו ישראל שמא באחת הפעמים תפרח נשמתם ולא תחזור אליהם, מדוע לא חששו כך גם לגבי למשה? כיצד מציעים לו ישראל לעמוד ולשמוע במקומם את דברי ה'? האם לא חששו לחייו?!

נראה לבאר באופן הבא: הרי מדוע פרח נשמתם של ישראל? מפני שהנשמה, שנלקחה מתחת כסא הכבוד והוכנסה בעל כרחא אל גוף גשמי, שואפת תמיד לחזור אל צור מחצבתה ולהשתחרר מ"בית הסוהר" שבו נכלאה. ולכן, במעמד הר סיני, כשהקב"ה יָרַד כביכול על הר סיני לדבר עם ישראל והתקרב קרבה עצומה אל נשמות ישראל כאן בעולם הזה, ניתקו הנשמות מן הגוף ונדבקו במקורן, בקב"ה. אלא שהקב"ה הוריד טל של תחיית המתים והחזיר אותן אל הגופים מהם יצאו, עד שתסיימנה את תפקידן כאן בעולם הזה.

כיון שזאת היתה הסיבה לפריחת נשמות ישראל, הרי שאצל משה רבינו לא היה קיים החשש הזה. אין לחוש שמא ימות כשידבר עם השכינה. מדוע? וכי אין נשמתו של משה רבינו רוצה להדבק בשכינה?! אלא שאצל משה רבינו אין צורך לנשמה

"דַּבֵּר אֵתָּה עִמָּנוּ וְנִשְׁמָעָה"!

הקב"ה שולח את משה לומר לישראל: "אתם ראייתם אשר עשיתי למצרים, ואשא אתכם על כנפי נשרים... ועתה אם שָׁמוֹעַ תִּשְׁמָעוּ בְּקוֹלִי וְשִׁמַּרְתֶּם אֶת בְּרִיתִי, וְהִיִּיתֶם לִי סֶגְלָה מִכָּל הָעַמִּים..." (שמות יט, ה-ו). משה מוסר את הדברים לישראל, והם עונים: "כל הדברים אשר דבר ה' נעשה" (שם, ח). משה חוזר ומוסר את דברי העם לקב"ה: "וַיִּשָׁב מֹשֶׁה אֶת דְּבַר הָעָם אֶל ה'" (שם).

מיד אחר כך שולח הקב"ה את משה לומר לישראל דברים נוספים: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה, הֲנָה אֲנִכִּי בָא אֵלֶיךָ בְּעֵב הָעֵנָן, בְּעֹבֹר יִשְׁמַע הָעָם בְּדַבְּרֶיךָ עִמָּךְ וְגַם בְּךָ יֵאמְרוּ לְעוֹלָם" (שם, ט). גם כאן העם עונה למשה, ומשה חוזר ומוסר את דברי העם לה' - "וַיֹּגֵד מֹשֶׁה אֶת דְּבַר הָעָם אֶל ה'" (שם). ואולם מה אמר העם למשה בפעם השנייה? זאת לא מסר לנו הכתוב. אומרים חז"ל, שתשובת ישראל בפעם השנייה היתה: "רצוננו לראות את מלכנו!" (רש"י שם) איננו רוצים שה' ידבר אל משה ואנו נשמע את דברי ה' מפי משה. רצוננו לשמוע דברים מפי הקב"ה עצמו! "אינו דומה השומע מפי השליח לשומע מפי המלך" (רש"י שם). אומר הקב"ה למשה: הבקשה מתקבלת. אם רצונם של ישראל שאדבר איתם ישירות, כך אעשה. אלא שלזה צריכים ישראל להתכונן שלושה ימים. אחרי שיכינו את עצמם במשך שלושה ימים אבוא לדבר איתם. "לֵךְ אֶל הָעָם וְקִדַּשְׁתָּם הַיּוֹם וּמָחָר... וְהָיוּ נִכְנָיִם לַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי, כִּי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי יֵרָד ה' לְעֵינֵי כָל הָעָם עַל הַר סִינַי" (שם, י-יא).

ביום השלישי יורד ה' על הר סיני ומדבר אל ישראל באופן ישיר, כפי שבקשו. ומה קורה? באמצע הדברים, לאחר ששמעו שתי דברות בלבד, "אנכי" ו"לא יהיה לך", ולאחר שראו "אֶת הַקּוֹלֹת וְאֶת הַלְפִידִם, וְאֵת קוֹל הַשֹּׁפָר וְאֵת הַהַר עֹשֵׂן - וַיֵּרָא הָעָם וַיִּנְעֻוּ וַיַּעֲמָדוּ מִרְחֹק" (שמות כ, טו), נרתעו שנים עשר מיל לאחוריהם מחמת בהלה (רש"י שם) ואמרו אל משה: "דַּבֵּר אֵתָּה עִמָּנוּ וְנִשְׁמָעָה, וְאַל יִדְבַר עִמָּנוּ אֱלֹקִים פֶּן נָמוּת" (שם, טז). חשבנו שנוכל לשמוע את קול ה', אבל עכשיו אנו רואים שאיננו יכולים לעמוד בזה. "פֶּן נָמוּת". מדוע חששו שימותו? אומרים חז"ל, שבכל דיבור ודיבור שיצא מפי

לשאלתם. ירמיהו, למשל, צריך לבקש נבואה מאת ה', ובאחת הפעמים עוברים עשרה ימים עד שזכה לקבל נבואה (עי' ירמיה מ"ב, ז). ואילו משה רבנו פונה לה', ומיד ה' עונה לו. כי משה רבנו מובטח בכל שעה שהשכינה איתו, "כל זמן שיחפוץ, רוח הקודש לובשתו ונבואה שורה עליו, ואינו צריך לכוין דעתו ולהזדמן לה שהרי הוא מכוון ומזומן ועומד כמלאכי השרת" (הרמב"ם שם. וכעין זה כתב גם רש"י דברים לד, י). ועל כן אין חשש שנשמתו של משה תפרח ממנו אם ישמע את המשך הדברות, כיון שגם כשהנשמה בקרבו היא נמצאת עם השכינה בכל שעה ושעה.

מדוע זכה משה למדרגתו המיוחדת?

מדוע זוכה משה רבינו לכך ששכינה עמו בכל שעה, ויכול להתנבא בכל זמן שיחפוץ? אין בכוחנו למדוד את גדלותו של משה רבינו, אבל ישנה נקודה אחת שהתורה ציינה בהקשר למדרגתו המיוחדת של משה בנבואה: "והאיש משה עָנָן מאד מכל האדם אשר על פני האדמה" (במדבר י"ב, ג). דוד המלך אומר על עצמו: "ואנכי תולעת ולא איש" (תהלים כ"ב, ז). התולעת היא בריה חלושה מאוד, אפשר למעך אותה בקלות, ובכל זאת יש לה כח מסוים. עם הפה שלה היא יכולה לאכול פירות או דברים אחרים, לפי מקום גידולה. אברהם אבינו היה עוד יותר עניו. הוא אומר על עצמו: "ואנכי עפר ואפר" (בראשית י"ח, כו). אפילו תולעת אינני. אין לי כח לעשות דבר, כעפר שהכל דורסים עליו והוא אינו מסוגל להגיב. אמנם גם אנו אומרים על עצמנו בכל יום "ונפשי כעפר לכל תהיה", אבל אין זו אמירה בלב שלם. והראיה, שאם כמה דקות אחרי זה מישהו יעליב אותי - אני "לוקח ללב" ונעלב. ואם מישהו יתן לי סטירת לחי - אתרגז. הרי שהביטול שאני מבטל את עצמי "כעפר" איננו ביטול בלב שלם... וולכן גם בביטול חמץ לא סמכו חכמים על ביטול בלב, למרות שמן התורה די בזה (פסחים ד, ב), ותקנו לשרוף את החמץ, או לפחות למכור אותו לגוי, שמא לא יבטלו ביטול גמור, ויעבור ב"בל יראה" ו"בל ימצאו". אבל אצל אברהם אבינו אין זה כך. כשהוא אומר "ואנכי עפר ואפר", האמירה היא בלב שלם. הוא אינו אומר דברים מן השפה ולחוץ, אלא באמת מרגיש שאיננו חשוב יותר מעפר הארץ. כמו שהעפר כל אחד יכול לדרוך עליו, גם לו אין חשיבות. אבל עדיין אין ענוה זו במדרגת השלמות כמו אצל משה ואהרן. משה ואהרן אומרים על עצמם "ונתנו מה" (שמות טז, ז-ח). איננו אפילו עפר. לעפר יש סוף סוף מציאות כלשהי. אבל אנו גם זה אין לנו. "ונתנו מה", אפילו לא עפר. גם כאן אין הכוונה,

"לברוח" מן הגוף כדי להדבק בשכינה. גם כשנשמתו בתוך גופו היא דבוקה בשכינה. הנשמה שלו "מרגישה טוב" בתוך הגוף שלו. אצל שאר ישראל, הנשמה אינה מרגישה טוב בתוך הגוף. היא מרגישה רחוקה מן השכינה. אבל אצל משה רבנו, היא נמצאת ב"אור פני מלך". חז"ל מתבטאים על משה בביטוי שקשה לנו אפילו לומר אותו. התורה מכנה את משה "איש האלקים" (דברים לג, א). מה פירוש "איש האלקים"? אומרים חז"ל, "מאריה דמטרוניתא" (זוהר ח"א רלו, ב), כלומר: בעלה של השכינה. כמו ש"איש נעמי" (רות א, ג) פירושו בעלה של נעמי, כך "איש האלקים" פירושו בעלה של השכינה. ואם כן מדוע שהנשמה תרצה לברוח מגוף קדוש כזה? והרי גם שם היא דבוקה בשכינה!

בזה יתורץ גם הפסוק שאומר: "ו י פ נ ו י רד משה מן ההר" (שמות לב, טו), ששאלו עליו המפרשים: והרי היוצא מבית הכנסת צריך שלא להפנות את גבו לארון הקודש, אלא לצאת כשפניו כלפי ההיכל (מגן אברהם סוף סי' קל"ב). וכן במקדש, כהן לוי או ישראל שסיימו לבצע את תפקידם במקדש, היו יוצאים כשפניהם כלפי הקודש. ולא רק ביציאה, אלא גם בכל הדרך עד היציאה היו הולכים לאחוריהם ופניהם אל הקודש (רמב"ם הלכ' בית הבחירה פ"ז ה"ד). ואם כן גם משה היה צריך לכאורה לרדת מן ההר כשפניו כלפי השכינה, ולא "ל פ נ ו ת" ולרדת! (עי' ב"אור החיים" וב"העמק דבר" שהקשו כן. ועי' גם בפירוש רבינו בחיי) ואולם חושבני שאפשר לתרץ קושי זה על פי מה שבארנו. משה אינו ככל אדם. משה רבינו, כל מקום שהולך אליו, השכינה הולכת עמו. ואם כן הוא אינו פונה מן השכינה, הוא פונה עם השכינה. לכן כשרצה לרדת מן ההר היה יכול להפנות פניו לכיוון הליכתו, כי בכל פינות שהיה פונה - שכינה עמו.

מדרגה זו של משה, שתמיד שכינה עמו, היא לדעת הרמב"ם (הלכ' יסודי התורה פ"ז ה"ו) הבטחה שהבטיח הקב"ה למשה לאחר מתן תורה: "לָךְ אָמַרְ לָהֶם" - לישראל - "שובו לכם לאהליכם" (דברים ה, כו), לצרכי הגוף ועניניו, "ואתה פֹּה עֹמֵד עִמָּדִי" (שם, כח), אתה נשאר אצלי. ואין הכוונה, לדעת הרמב"ם, רק לארבעים יום שהיה בהר, אלא לכל החיים. יש לך קשר תמידי עם הקב"ה. "נקשרה דעתו לצור העולמים ולא נסתלק מעליו ההוד לעולם וקרן עור פניו ונתקדש כמלאכים" (הרמב"ם שם). באים לשאול אותו על פסח שני, והוא אומר: "עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם" (במדבר ט, ח). הוא אינו אומר 'אולי תשרה עלי השכינה'. הוא בטוח שיוכל לקבל נבואה ולברר את התשובה

שלכן נאמר אחר כך: "וַיִּשְׁלַח מֹשֶׁה אֶת חֲתָנָו וַיֵּלֶךְ לוֹ אֶל אֶרְצוֹ" (שם, כז), לפני שיתן עוד עצות... אבל האמת היא בדיוק להפך. משה דוקא מתחנן אל חותנו שישאר ויתן עוד עצות, "אַל נא תעזב אֶתְנוּ, כִּי עַל כֵּן יִדְעַתְּ חֲתָנָנוּ בְּמִדְבַר וְהֵייתָ לָנוּ לְעֵינַיִם" (במדבר י, לא). משה מעריך אם כן את עצות חותנו. הוא גם יוצא לקראת חותנו, "וַיִּשְׁתַּחוּ וַיִּשָּׂק לֹ" (שמות יח, ז), אומרים חז"ל ש"משה השתחוה לחותן, ולא החותן השתחוה למשה (רש"י שם). כל הפרשה הזאת היא פרשה המלמדת על ענוותנותו הגדולה של משה רבנו. אין לו שום חשבון עצמי. עומדים להתמנות עוד אלפי שופטים בישראל, שרי אלפים ושרי מאות, שרי חמישים ושרי עשרות, ומשה יאבד לכאורה חלק גדול ממנהיגותו וסמכותו, אבל משה אינו חושב על כבוד עצמו. אם יתרו אומר סברה נכונה, צריך לשאול את הקב"ה, אולי הסברה טובה. לכן נכתבה פרשה זו לפני פרשת מתן תורה, כדי לבאר לנו מדוע דוקא משה זוכה לתת תורה לישראל: כי הוא עניו, בלא כל עצמיות משלו, ואם כן ודאי ימסור את התורה שיקבל בדייקנות כפי שקבלה, בלי לערב בה דמיונות משלו.

הברייתא הרי אומרת: "כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם, שנאמר: ותאמר אסתר למלך בשם מרדכי" (אבות פ"ו מ"ו). לא ירא שמים וצדיק וקדוש וכיו"ב, אלא "האומר דבר בשם אומרו", הוא זה שראוי להביא את הגאולה. מדוע דוקא הוא? מסביר המהר"ל (בפירושו למס' אבות שם), מפני שאם מי שאינו מקפיד לומר דבר בשם אומרו יביא את הגאולה, הוא לא יתלה את הגאולה בקב"ה, אלא יאמר שהוא בחכמתו ובעוצם ידו הביא את הגאולה... מי שיש לו ענוה והתבטלות מספקת כדי ליחס דבר לאומרו, מִבֵּין גַּם לִיְחִס אֶת הַגְּאוּלָּה לְמִי שֶׁעָשָׂה אֶת הַגְּאוּלָּה. מרדכי ייחס את הגאולה לקב"ה, אסתר ייחס את הגאולה לקב"ה, על כן הם ראויים להיות אלו שעל ידם תבוא התשועה לישראל. אבל מי שלא אומר דבר בשם אומרו, עלול לייחס את הגאולה אל עצמו. וכך גם בענין מסירת התורה. מי שאינו בתכלית הענוה עלול (גם בלי שיתכוין לכך) לעֲרַב בתורה שיקבל בנבואה את עצמיותו. לכן דוקא משה, העניו מכל האדם, הוא הראוי להעביר את התורה לעם ישראל. הוא לא יכניס שום דבר מעצמיותו לתורה, כי אין לו כלל עצמיות. הוא ימסור את התורה בדיוק כפי שקבלה.

נבואת משה - באספקלריה המאירה

התבטלות עצמית זו של משה, היא זו שמביאה לכך, שרק הוא זוכה לקבל נבואה ב"אספקלריה

כמובן, לאמירה מן השפה ולחוץ, אלא כך הם באמת מרגישים. אינם מרגישים כל עצמיות וכל רצון משלהם, רק את רצון ה'. לכן אין מה שיחצוץ בינם לבין הקב"ה. חסידים אומרים על דרך המליצה: "אנכי עֲמָד בין ה' וביניכם" (דברים ה, ה), ה"אנכי" של האדם, הוא זה שעומד וחוצץ בין האדם לקב"ה. למשה אין "אנכי". "ונחנו מה". אין לנו שום עצמיות כלל. ולכן אין מה שיחצוץ, כביכול, בינו ובין השכינה, ועל כן שכינה עמו בכל עת ובכל שעה.

מדוע קדמה פרשת מינוי השופטים לפרשת מתן תורה?

לפני פרשת מתן תורה שבמרכז פרשתנו (שמות יט-כ) מספרת התורה בתחילת הפרשה על ביאתו של יתרו אל ישראל למדבר, ועל מינוי שרי האלפים ושרי המאות שנעשה בעצתו (שם יח). לגבי ביאתו של יתרו למדבר נחלקו חז"ל אם היתה באמת לפני מתן תורה, כפי שנראה מסדר הכתובים, או שהיתה רק לאחר מתן תורה (זבחים קטז, א). ואולם, פרשת מינוי השופטים, שאף היא נכתבה לפני פרשת מתן תורה, היתה לכל הדעות לאחר מתן תורה (עי' רש"י שמות יח, יג). נשאלת השאלה: אם פרשת מינוי השופטים אירעה לאחר מתן תורה, מדוע הקדימה התורה וכתבה אותה לפני מתן תורה? בשלמה אם יתרו לפני מתן תורה בא, יש לומר שכיון שהובא כבר ענין ביאת יתרו למדבר, הובאה אגב זה גם פרשת מינוי השופטים שנעשה בעצתו. אבל אם יתרו לאחר מתן תורה בא, למה נכתב כל הענין לפני מתן תורה? (אמנם אין מוקדם ומאוחר בתורה, אבל סוף סוף בכל פעם שמוצאים שהתורה אינה מביאה את הדברים לפי סדר התרחשותם, יש ודאי טעם לכך).

אמר אבי מורי ז"ל: פרשת מינוי השופטים קדמה לפרשת מתן תורה, כדי להציג בפנינו את ענוותנותו הגדולה של משה רבנו (כפי שבאה לידי ביטוי בפרשה זו), וללמדנו שבגלל ענוה מיוחדת זו זכה דוקא הוא להיות האיש שהוריד את התורה לישראל. יתרו בא, ומתחיל לתת עצות למשה. מה יותר טבעי מכך, ש"משה יאמר לו: ראה, אני הוצאתי את ישראל ממצרים, ניצחתי את פרעה, קרעתי את הים, אתה בא לתת לי עצות?! אבל משה לא אומר כך. יתרו נותן עצה ואומר למשה לשאול את הקב"ה אם לקבלה (שמות יח, כג ורש"י שם), ומשה עושה כדבריו ללא אומר ודברים. "וישמע משה לקול חתָנוּ, ויעש כל אשר אמר" (שם, כד). מפני ש"משה הוא עָנּוּ מכל האדם, ועל כן אפילו מִחוֹתָנוּ, שעד היום היה גוי, הוא מוכן לקבל עצה. ליצנים אומרים,

המאירה". כל הנביאים האחרים מסתכלים רק באספקלריה שאינה מאירה. רק משה רבינו מסתכל באספקלריה המאירה (יבמות מט, ב). מה פירוש "אספקלריה המאירה"? נראה להסביר כך: כשאור עובר דרך זכוכית שקופה, הוא עובר פחות או יותר בשלמות, ללא שינוי. נכנס לִבְּן ויוצא לִבְּן. לעומת זאת, כשהאור עובר דרך זכוכית צבעונית, מתקבל אור צבעוני, בהתאם לגוון הזכוכית שֶׁדָּרְפָה עבר האור. כך גם בענין הנבואה. "סגנון אחד עולה לכמה נביאים" - האור האלקי מאיר על כל הנביאים באופן שווה, בְּלֵם רואים את אותו מראה נבואה, ואף על פי כן - "אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד" (סנה' פט, א). מדוע? כי כל נביא קולט את מראָה הנבואה דרך כוחות הנפש שלו, וכשהוא מוסר את נבואתו, הרי זה לאחר שהנבואה "עברה" כבר דרך עצמיותו והושפעה ממנה. עד כדי כך, שאם מוצאים שני נביאים מתנבאים בלשון זהה לגמרי, יש להסיק מכך שנביאי שקר הם, וְתִאָמוּ ביניהם את "נבואתם" (שם) [כמו בהלכות עדות, שגם שם, אם שני עדים מעידים בלשון מכוונת לגמרי, יש לחוש שעדי שקר הם ולפסלם (ח"מ סי' כ"ח סע' י)]. כי כולם רואים "חידות" (במדבר יב, ח), ומפרשים את החידות כפי כוחות הנפש שלהם, ולכן אותו מראה עצמו מקבל ביטוי שונה אצל שני נביאים שונים שראו אותו (ושניהם אמת! אלא שכל אחד מתאר את המראה על פי סגנונו ומידותיו. כמו שני בני אדם ששהו באותו בית מדרש ונתבקשו לתאר את מה שראו. זה מספר שראה ארון קודש וחלונות וסטנדרים, וזה מספר שראה תלמידים יושבים ולומדים. שני תיאורים שונים לחלוטין - אבל שניהם אמת! ממה נובע השוני? מזה שכל אחד "נתפס" לראות את מה שעניין אותו יותר על פי מידותיו. ועל כן התיאורים הם שונים זה מזה, וגם חלקיים ואינם מלאים. אבל שניהם אמת). חוץ ממה שרבינו. משה רבנו רואה באספקלריה המאירה, נבואתו ברורה, "ומראה ולא בחידות" (שם), אין לו עצמיות שתשפיע על אופן קליטתו את הנבואה, והוא מוסר את הנבואה שקיבל הלאה לישראל בדיוק כפי שנמסרה לו, ללא גרעון וללא תוספת. "אלה הדברים אשר תדבר אל בני ישראל" (שמות יט, ו), לא פחות ולא יותר (רש"י שם).

לענין זה רמזו חז"ל גם במקום אחר. אמרו חז"ל: "משה נתנבא בְּכֹה אמר ה', והנביאים נתנבאו בְּכֹה אמר ה'". מוסיף עליהם משה, שנתנבא בְּלִשׁוֹן 'זה הדבר אשר צוה ה'" (ילק"ש במדבר רמז תשפ"ד. הובא ברש"י במדבר ל, ב. ועי' ברא"ם וביגור אריה שם).

לענין זה רמזו חז"ל גם במקום אחר. אמרו חז"ל: "משה נתנבא בְּכֹה אמר ה', והנביאים נתנבאו בְּכֹה אמר ה'". מוסיף עליהם משה, שנתנבא בְּלִשׁוֹן 'זה הדבר אשר צוה ה'" (ילק"ש במדבר רמז תשפ"ד. הובא ברש"י במדבר ל, ב. ועי' ברא"ם וביגור אריה שם).

בטל רצונך מפני רצונו

כמובן, אף אחד מאתנו אינו מגיע למדרגתו של משה רבינו. התורה מעידה עליו שהיה "עָנָו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה" (במדבר יב, ג) ["חוקין" מאותו כומר שחי בימי הרמב"ן, שהתפרסם כבעל ענוה גדול. הלך הרמב"ן לתהות על קנקנו, וראה שהוא אכן מתנהג בענוה רבה. אמר לו הרמב"ן: "תִּמְנָה אני! הרי בתורה נאמר שמשה היה עניו מכל האדם, והנה רואה אני שגם אתה עָנָו גדול מאד!" אמר לו הכומר: "אכן, גם אני תמהתי על כך"....] ובכל זאת, כל אחד מאתנו, עד כמה שיכול, צריך לבטל את עצמו לרצונו של הקב"ה, לא להחשיב את רצונו אלא רק את רצון הבורא. כי ככל שה"אנכי" עומד פחות בין ה' ובניכם, כך משיגים יותר את אור השכינה, יותר דבוקים בקב"ה, וברוך ה' אין לנו חשש שתפרח נשמתנו... איננו בסכנה שנהיה דבוקים בקב"ה עד כדי כך שתפרח נשמתנו, חס ושלום. אדרבה, מובטח לנו שלעתיד לבוא "הוא ישמיענו ברחמיו שנית לעיני כל חי", אז נזכה פעם נוספת למעמד מעין מעמד הר סיני, וודאי שה' ידאג גם אז שלא תפרח נשמתנו. אבל בינתיים עלינו להשתדל עד כמה שאפשר לבטל את הרצון שלנו בפני רצון התורה, ואת השכל שלנו מפני שכל התורה. כמה שהאדם הוא יותר "אין", כך הוא באמת יותר "יש", וכמה שהוא עושה מעצמו "יש", הרי האמת היא שהוא פחות מ"יש"....

יהי רצון שנזכה להגדיל כבוד שמים, וממילא גם כבוד ישראל יגדל.